

# Konstruksioonigrammatika

Heete Sahkai

*eesti keele instituudi teadur*

See lugu tutvustab põgusalt paaril viimasel aastakümnel tekkinud ja poolehoidu võitnud grammatikateooriate perekonda, milles on kesksel kohal konstruktsiooni mõiste.

Grammatikateooria on keeleteaduse haru, mille eesmärk on teha oletusi selle kohta, kuidas on korraldatud ja kuidas toimib grammatika. Grammatika all mõistetakse grammatikateoorias seda mentaalset oskust või teadmist, mis võimaldab inimesel kasutada keelt ehk edasi anda ja vastu võtta lõputut hulka tähendusi, olles ise ju paratamatult lõplik<sup>1</sup>. Ettekujutus grammatika ülesehitusest on huvipakkuv juba nii iseenesest kui ka seetõttu, et see on vajalik paljudes teistes teoreetilistes ja rakenduslikes keeleteaduse harudes. Näiteks keele omandamise, töötlemise või muutumise uurimine või keele õpetamine eeldab arusaama sellest, mis on need keelelise teadmise üksused, mida omandatakse ja töödeldakse, mis võivad muutuda ja mida tuleb õpetada.

Lihtsustavalt võib öelda, et enamik teooriaid jagab grammatika ühelt poolt sõnavaraks ehk leksikoniks ja teiselt poolt eri tüüpi reeglite komplektideks: lauseehituse ehk süntaksireeglid määravad, millised on võimalikud sõnade kombinatsioonid, semantilised reeglid määravad, kuidas pannakse kokku lause tähendus, ja fonoloogilised reeglid määravad, kuidas lause hääldub. Reeglite komplekte käsitletakse üksteisest suhteliselt sõltumatutena, mistõttu ühe olulise osa grammatikamudelist moodustavad eri komponentide vahelised vastavusreeglid, nt reeglid selle kohta, kuidas on omavahel vastavuses süntaktilised ja fonoloogilised fraasid. Reegleid endid kujutletakse võimalikult ökonoomsetena, st eeldatakse, et neid on suhteliselt vähe ja nad on väga üldised: näiteks süntaksireeglid peaksid kehtima ühtemoodi kõigi sõnade kohta või siis ühe või mitme sõnaliigi kohta tervikuna; selliseid süntaktilisi seaduspärasusi, mis ei ole nii üldised, käsitletakse üksikute konkreetsete sõnade kombineerumiseelistustena.

---

<sup>1</sup> Sõna „grammatika” kasutatakse grammatikateooriates seega laiemalt kui näiteks keeleõppe või -testimise valdkonnas.

Konstruksiooniteooriad on kasvanud välja järeldusest, et keeleandmestik ei taha sellise grammatikamudeliga klappida: ei grammatika jagamisega sõnadeks ja reegliteks ning erinevateks reeglikomponentideks ega ka eeldusega, et reegleid on vähe ja nad on väga üldised. Konstruksiooniteooriate järgi on üleminek sõnade ja sõnade kombineerimise reeglite vahel sujuv, viimased võivad seostuda nagu sõnadki kindla tähenduse ja hääldusega ega pruugi kaugeltki kehtida tervete sõnaliikide kohta. See tähendab, et kogu grammatika koosneb põhimõtteliselt samalaadsetest üksustest, mis oma olemuselt on nagu sõnad selles mõttes, et neil on nii vorm kui ka tähendus. Neid ühe vitsaga löödud grammatikaüksusi nimetataksegi konstruksioonideks.

### **Millised on siis need keelenähtused, mis ajendavad sõnu ja reegleid ühte patta panema?**

Esiteks on kõik keeleuurijad üksmeelel, et sõnavara ei sisalda ainult üksikuid sõnu, nagu *maja*, vaid ka mitmest sõnast koosnevaid üksusi, nagu eesti keele väljend- ja ühendverbid (nt *aru saama*, *tähele panema*) ning idioomid (nt *pärleid sigade ette viskama*, *rööpast väljas olema*). Niisugused üksused on ühelt poolt nagu sõnad, sest neil on oma tähendus ja häälikuline kuju, ning teiselt poolt nagu süntaksireeglite alusel moodustatud fraasid või laused, sest nad koosnevad mitmest sõnast. Veel üks samm edasi leksikonist süntaksi poole on n-ö lünkadega idioomid, mis ei ole enam lõpuni fikseeritud sõnaühendid, vaid võimaldavad moodustada erinevaid sõnaühendeid nagu süntaksireeglidki (nt *kellegi nahka kuumaks kütma*, *olema vesi kellegi veskile*). Järgmine samm sõnavara ja süntaksi kontiinumil on juba mitut lünka sisaldavad või üldse mitte konkreetseid sõnu sisaldavad lausemallid, mis on aga nagu idioomid selles mõttes, et nende tähendus ei moodustu tavapärasel viisil neid moodustavate sõnade tähendustest, vaid nad kannavad tervikuna teatud kokkuleppelist tähendust. Paul Kay ja Charles Fillmore<sup>2</sup> on kirjutanud kuulsaks ühe sellise malli, mille sarnane leidub ka eesti keeles. Seda näitlikustab järgmine anekdoot. Klient kelnerile: „Mida see kärbes mu supi sees teeb?” Kelner: „Mulle näib, et ta ujub krooli.” Anekdoot illustreerib seda, et küsilausest meenutav lausemall „Mida x y-s teeb?” kannab lisaks tavalisele küsimuse tähendusele ka tähendust 'y-s on x ja ma olen sellest häiritud/üllatunud' – samamoodi

<sup>2</sup> Vt Kay ja Fillmore 1999.

nagu näiteks väljendil *ämbrisse astuma* on lisaks otsesele tähendusele ka idiomaatiline tähendus. Kuid antud juhul on tegemist n-ö formaalse idioomiga, mis on nagu süntaksireegel selles mõttes, et selle järgi saab moodustada väga palju erinevaid lauseid, nt „Mida minu raamat sinu laua peal teeb?” või „Mida triikraud külmkapis teeb?” jne jne. Ehk tegu oleks justkui idiomaatilist tähendust kandva süntaksireeglga, mis lisaks sisaldab kaht konkreetset sõna (*mida* ja *tegema*). Kay ja Fillmore demonstreerivad, et see idiomaatiline tähendus ei teki lihtsalt kontekstist tingitud pragmaatilise efektina, vaid on samamoodi konventsionaalne ehk kokkuleppeline nagu sõnade ja idioomide tähendused. Samuti näitavad nad, et seda üllatus- ja nõrdimuskonstruktsiooni eristab tavalisest küsilausest ka terve hulk vormilisi jooni. Muuhulgas on tal oma fonoloogilised omadused: hääldage näiteks mõttes lauset „Mida sa kodus teed?” rõhuga sõnal *teed* ja seejärel rõhuga sõnal *kodus*: esimesel juhul on tegemist tavalise küsimusega, teisel juhul aga kirjeldatud üllatuskonstruktsiooniga. Selleks et ma saaksin selliseid üllatuslauseid moodustada ja neist õigesti aru saada, peab seega minu grammatikasse kuuluma spetsiaalne nn süntaksireegel, mis sisaldab teatud sõnu, kannab teatud tähendust ja hääldub teatud viisil.

Kui eelkirjeldatud konstruktsioon oli võrreldav idioomidega, millel on nii otsene kui ka idiomaatiline tähendus (nii nagu *ämbrisse* saab astuda nii otseses kui ka ülekantud mõttes), siis leidub ka selliseid idiomaatilisi väljendeid, millel otsest tähendust ei olegi, sest nad sisaldavad sõnu, mida väljaspool neid kas ei esine või ei esine sellises kombinatsioonis (nt *iidamast aadamast, mitte mõhkugi, ajast ja arust, läbi ja lõhki, ehku peale, maast madalast, sa mu meie, suure surmaga, taga targemaks, ühe soojaga, villast viskama*). Selliseid näiteid leidub ka nn formaalsete idioomide hulgas. Üks niisugune on aluseks ütlusele „Mida rohkem, seda uhkem” ja võimaldab moodustada piiramatul hulgal uudseid lauseid, nagu „Mida rohkem ma räägin, seda rohkem on mul öelda” jne. Need väljendid on süntaktiliselt ainulaadsed, sest üheski teises kontekstis ei saa asesõnu ja omadussõnu sel viisil kombineerida ning võimatu on öelda, mis liiki fraasidega nende väljendite kahe poole näol on tegemist<sup>3</sup>.

<sup>3</sup> Sarnase konstruktsiooni kohta inglise keeles vt Culicover ja Jackendoff 2005 14. ptk.

## Sugugi mitte üldised süntaksireeglid

Nagu eelpool öeldud, on üheks konstruktsiooniteooriate loomise ajendiks arusaamine, et süntaksireeglid ei pruugi olla sugugi üldised. Kui konstruktsioonides „mida x y-s teeb” ja „mida x, seda y” on muutujad x ja y väga vabalt asendatavad, siis üks näide nn tähendusega süntaksireeglist, mis kehtib väga kitsa, sõnaliigist tunduvalt väiksema sõnarühma kohta, on nn *nominatiivne ajamäärus*<sup>4</sup>. Määrusena toimivad nimisõnad on eesti keeles enamasti n-ö semantilistes käänetes, mitte nominatiivis (nt *Käisin suvel Itaalias*), kuid ühendis teatud kindlate sõnadega (nagu *eelmine, järgmine, see, üks, iga* jmt) võivad ajaperioodidele viitavad nimisõnad olla nominatiivis (nt saan öelda *Käisin eelmine suvi Itaalias*, kuid mitte *Käisin suvi Itaalias* ega ka mitte *Käisin suvel Itaalia*, st reegel ei laiene kohamäärustele). Seda reeglit esindavad kinnistunud ühendid, nagu *seekord, teine kord, ükskord, iga kord*, kuid see võimaldab moodustada ka uudsemaid lauseid, nagu „Eelmine loeng oli juttu Heideggerist” või „Eelmine trenn tegime venitusi”. Ehk minu grammatikasse peab kuuluma nn reegel, mis võimaldab moodustada teatud kindla tähenduse ja süntaktilise funktsiooniga väljendeid (ajamäärusi), mis sisaldavad teatud konkreetseid sõnu (nt *eelmine, järgmine*) ühenduses teatud kindlas tähenduses (ajaperiood) kasutatud sõnadega.

Eelkirjeldatud tüüpi näiteid ei ole keelest sugugi raske leida: näiteks Charles Fillmore<sup>5</sup> võttis kolm esimest lauset ühest Economisti juhtkirjast ja leidis neist tervelt 14 sellist fraasi või lauset, mille aluseks tunduvad olevat samalaadsed ainukordsed, konkreetseid sõnu sisaldavad või kitsa kehtivusalaga süntaktilised reeglid, mis kannavad kindlat semantilist või pragmaatilist tähendust.

Kuid leksikoni ja süntaksi vahepeale ei jää ainult perifeersed või marginaalsed nähtused, nagu eelnevast võis mulje jääda, vaid ka selline grammatika tuumnähtus nagu verbirektsioon. Nimelt on üks olulisemaid konstruktsiooniteooriate väljatöötamise ajendeid järeldus, et ka verbide rektsioonimalle tuleb käsitleda omaette tähenduslik-vormiliste grammatikaüksustena, mis kombineeruvad eri verbidega<sup>6</sup>. Näiteks tegusõna *andma* tähistab sündmust, kus keegi põhjustab millegi mineku kellegi teise omandusse, ning sellesse rektsioonimalli kuuluvad kindlas vormis nimisõnafraasid, mis vastavad sellele, kes annab, sellele, mis antakse, ja sellele, kes saab, nt *Ma andsin Marile raamatu*. Kuid see

<sup>4</sup> Ka see näide on inspireeritud inglise keele eeskujust, vt Fillmore 2006.

<sup>5</sup> Vt Fillmore 2008.

<sup>6</sup> Vt nt Goldberg 1995.

rektsioonimall tundub kandvat sama tähendust ka siis, kui lauses ei ole omanikuvahetust väljendavat verbi, nt *Ma lõin/põrgatasin/veeretasin Marile palli* tähendab 'ma andsin Marile palli löömise/põrgatamise/veeretamise teel' ning *Ma küpsetasin/ostsin/varastasin Marile koogi* tähendab 'ma küpsetasin/ostsin/varastasin koogi ja andsin selle Marile'. Teiste sõnadega, rektsioonimall [keegi kellelegi midagi] näib kandvat ligilähedast tähendust nagu tegusõna *andma*, olles seega samasugune formaalne tähenduslik üksus nagu eespool kirjeldatud nn formaalsed idioomid. Rektsioonimalli kombinatsiooni konkreetse verbiga võib omakorda pidada samasuguseks üldise konstruktsiooni kinnistunud esindajaks, nagu sõna *seekord* esindab üldisemat nominatiivset ajamäärusekonstruktsiooni või väljend *Mida rohkem, seda uhkem* üldist „mida x, seda y” lausekonstruktsiooni.

Eelkirjeldatud tüüpi andmestiku valguses on paljud jõudnud järeldusele, et ka kõige üldisemaid süntaksireegleid ja neile vastavaid semantilise tõlgenduse reegleid võib käsitleda samasuguste vormi-tähenduse paaridena, eriti arvestades seda, et nende valitsusala ei paistagi enam nii suur. Seega kaob vajadus nii sõnavara ja süntaksireeglite kui ka süntaktiliste ja semantiliste reeglite eristamise järele. Ehk lõppkokkuvõttes paistabki kogu grammatika koosnevat põhimõtteliselt üht tüüpi üksustest, millel on nii vorm kui ka tähendus, kuid mis erinevad selle poolest, kas nad on lihtsad või kompleksed, konkreetseid sõnu sisaldavad või formaalsed, rohkem või vähem üldised. Seetõttu võib neid üksusi ka nimetada ühe nimega: konstruktsioonideks.

### **Kuidas võiks niisugune konstruktsioonidest koosnev grammatika organiseeritud olla?**

Enamikus konstruktsiooniteooriates kujutletakse seda ühe hierarhiana, kus üldisemad konstruktsioonid hõlmavad mitut konkreetsemat konstruktsiooni, nii nagu taksonoomilises hierarhias võib kõrgemal asuv kategooria hõlmata mitut alamkategooriat. Näiteks üldine verbifraasi konstruktsioon hõlmab mitut konkreetsemat rektsioonikonstruktsiooni ning need omakorda vastava rektsiooniga verbe. Sealjuures võib konkreetsemaid konstruktsioone käsitleda kas üldisemate edasiarendustena või vastupidi, üldisemaid konstruktsioone konkreetsematest välja kasvanud üldistustena – oleneb sellest, kas grammatikat mõistetakse kaasasündinud universaalsete printsiipide kogumina või siis keele kasutamise käigus kujunevate ja muutuvate tavade kogumina. Enamik konstruktsiooniteooriaid esindab viimast vaatenurka ehk lähenemist,

mille järgi on näiteks formaalsed reksioonikonstruktsioonid kasvanud välja konkreetsete verbide reksioonist, millelt nad ongi saanud oma tähenduse. Selline nn kasutuspõhine lähenemine eeldab ka, et grammatika võib olla liiane ehk sisaldada lisaks üldistele konstruktsioonidele ka nende alusel moodustatud konkreetseid väljendeid. Teiste sõnadega: võib eeldada, et väga sageli kasutatavaid fraase ja lauseid ei moodustata iga kord n-ö nullist, vaid need on meile tervikuna mällu sööbinud ja seega tervikuna osa meie grammatikast, alati valmiskujul varnast võtta.

Niisugune lähenemine on vastupidine loo algul põgusalt kirjeldatud grammatikateooriatele, mis, nagu öeldud, käsitlevad grammatikat maksimaalselt ökonoomsena. Seda tüüpi teooriates püütakse anda keeleoskuses võimalikult väike roll sellisele teadmisele, mis on juba salvestatud või olemas, ning võimalikult suur roll kombineerimisele ja kokkupanemisele: laused moodustatakse n-ö käigu pealt võimalikult väikestest üksustest võimalikult üldiste reeglite järgi ning analüüsitakse tõlgendamise käigus samasugusteks üksusteks ja reegliteks. Need kaks väga erinevat grammatikamudelit pakuvad seega ka erineva lähtekoha keeletöötlustest ehk keele kasutamise protsessist mõtlemiseks, aga ka keele omandamise ja muutumise uurimiseks, keelte õppimiseks ja õpetamiseks jne. Mitmes teoreetilises ja rakenduslikus keeleteaduse valdkonnas ongi konstruktsioonipõhisest grammatikateooriast lähtumine andnud juba huvitavaid tulemusi.

### Soovitusi edasilugemiseks

**Culicover, Peter W.; Ray Jackendoff** 2005. *Simpler Syntax*. Oxford: Oxford University Press.

**Fillmore, Charles J.** 2006. The articulation of lexicon and construction. – Ple-naarettekanne 4. rahvusvahelisel konstruktsioonigrammatika konverentsil Tokyo ülikoolis 01.–03.2006.

**Fillmore, Charles J.; Paul Kay; Mary Catherine O'Connor** 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions. – *Language* 64, 501–538.

**Fillmore, Charles J.** 2008. Border Conflicts: FrameNet Meets Construction Grammar. – E. Bernal, J. DeCesaris (toim), *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

**Goldberg, Adele E.** 1995. *Constructions: a construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.

**Kay, Paul; Charles J. Fillmore** 1999. Grammatical constructions and linguistic generalizations: The What's X doing Y? construction. – *Language* 75, 1–33.

**Penjam, Pille; Renate Pajusalu** 2001. *Konstruktsioonigrammatika*. – I. Trigel, H. Õim (toim), *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised, 7. Tartu, 141–155.